

HALİDE EDİP ADIVAR'IN FEMİNİST VE SEMİTİK BİR OPERASI: KENAN ÇOBANLARI

Selahattin ÇİTÇİ*

ÖZET

Halide Edip'in *Kenan Çobanları* piyesi, teknik ve muhteva bakımından klasik bir opera olamamasına karşın devrin sosyal ve siyasî şartlarının etkisiyle mektep çocuklarına feminist ve semitik düşüncelerin sanat vasıtasıyla aktarılmaya çalışıldığı bir eserdir. Eserin, mektep müsamerelerinin kalıplarının dışına çıkamaması da bunu kanıtlar. *Kenan Çobanları*'nın Türk edebiyatındaki en önemli yeri, bir Türk kadın yazarı tarafından yazılmış ilk opera denemesi olması ve ilk defa İslamî bilgi ve kültür kaynaklarının dışında *Kitab-ı Mukaddes*'ten yararlanılarak bir Hz. Yusuf macerası anlatmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Halide Edip, Kenan Çobanları, Feminizm, Semitizm, Hz. Yusuf.

A FEMINIST AND SEMITIC OPERA OF HALIDE EDIP ADIVAR: KENAN ÇOBANLARI

ABSTRACT

In spite of the fact that "Kenan Çobanları", the piece of Halide Edip cannot be a classical opera in terms of techniques and content, it is a work that aimed to transfer the feminist and Semitic thoughts by means of art to the students with the influence of social and political conditions of the period. That it does not go beyond the patterns of school shows is the proof of it. The most important role "Kenan Çobanları" played in Turkish literature is that it is the first opera attempt written by a

---

* Dr., Harkov National Pedagogical University, Edebiyat ve Sosyal Bilimler, selahattincitci@gmail.com

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Turkish woman and for the first time the Old Testament outside of Islamic knowledge and cultural resources is used to relate an adventure of Joseph.

Key Words: Halide Edip, Shepherds of Kenan, Feminism, St. Joseph

Librettosunu¹ Halide Edip'in, bestesini ise Lübnanlı besteci Vedit Sabra'nın² hazırladığı *Kenan Çobanları*, ismini Yahya Kemal'den, konusunu ise Tevrat'taki Hz. Yusuf'un kıssasından alan bir dibace (prolog) ve üç perdeden oluşan bir operadır.³ 1914'te Nakiye Hanım'ın öğrencileri için yazılan *Kenan Çobanları* operası,⁴ 31 Mart 1916'da (Cuma günü) "Bir Çocuk Tiyatrosu" gününde Türk Ocağı'nın sahnesinde "kadim kisveler giymiş" kız erkek karışık 18 lise öğrencisi tarafından temsil edilmiş ve büyük yankı uyandırmıştır.⁵

¹ Bir orkestra veya müzik topluluğu eşliğinde sunulan eserin, yazılı metnine "libretto" denir.

² Vedî Sabrâ Osmanlı Devleti'nin Suriye vilayetine bağlı Lübnan Mutasarrıflığında doğmuş, oranın yerli halkından Katolik Arap'tır. Vedî Sabrâ, Paris'te konservatuvar eğitimi aldıktan sonra Saint Esprit Kilisesi'ne birinci org sanatçısı olarak atanır ve on altı yıl bu görevi yapar. Bu sırada bestelediği küçük eserleri Paris'te yayımlar. II. Meşrutiyet'ten sonra Türkiye'ye gelen Vedî Sabra, Halide Edip'le yakın dostluklar kurar ve Tevfik Fikret'in yazmış olduğu bir marş besteler. 1914-1918 I. Dünya Savaşı sırasında Vedî Sabrâ Suriye'dedir. Savaş sırasında bölgede Osmanlı Devleti aleyhine ayaklanmalar çıkınca hükümet bir ihtiyat tedbiri olarak Suriye'nin yerli halkından birçoklarını başka illerde oturmaya mecbur eder. Vedit Sabra da İstanbul'a gelir. İstanbul'da Bahriye Musiki Mektebi Müdürlüğüne atanır. *Kenan Çobanları* operasını bestelediği sırada bu görevde bulunmaktadır ve Beyoğlu'ndaki özel Musiki Akademisi'nde de öğretmendir. Daha sonra Halide Edip, Cemal Paşa'dan rica ederek Vedit Sabra'nın Suriye'ye dönmesini sağlamıştır. Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi-V: Meşrutiyet Tiyatrosu*, MEB, İstanbul 1968, s.275-276; İnci Enginün, *Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, MEB, İstanbul 1995, s.433.

³ Yahya Kemal, Çanakkale Savaşı'nın galibiyetle sonuçlandığı yazın sonunda Ziya Gökalp'in tavsiyesiyle Darülfünun'a müderris seçilir. Bu sırada Halide Edip'le dostlukları ilerler. 1915 yılında Nakiye Hanım'ın Sultanahmet'teki kız mektebinde *Kenan Çobanları*'ni sahneye koymak için birlikte çalışırlar. Kenan Çobanları piyesinin isim babası Yahya Kemal'dir. Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 1968, s.35-36.

⁴ Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s.369.

⁵ *Kenan Çobanları*'ni Nakiye Hanım'ın Sultanahmet'teki okulunun öğrencileri oynar. 6 Nisan 1916 tarihli Türk Yurdu dergisi piyesin 31 Mart 1916'da Türk Ocağı'nda sahnelendiğini ve izleyicileri derinden etkilediğini haber verir. Metin And ise piyesin 4 Mart 1917'de sahnelendiğini söyler. Y., *Türk Ocağı'nda Kenan Çocukları*, *Türk Yurdu*, 24 Mart 1332/6 Nisan 1916, Yıl:4, Sayı: 106, s.38-39; Metin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Yakup Kadri, “eski devrin telakkilerine göre, pek büyük bir devrimci adım sayılan bu oyunun”, tiyatro salonunu dolduran ve çoğunu ayakta bırakan bir seyirci kalabalığı çektiğini söyler.⁶ Türkçe bir liberetto üzerine bestelenmiş ilk opera olarak kabul edilen *Kenan Çobanları*, devrinde büyük akis uyandırmış, bazılarınca büyük devrimci bir adım sayılırken özellikle geniş Müslüman halk kitleleri tarafından semitik ve karıştırıcı bir teşebbüs olarak görülmüştür. Zira Müslümanların sahneye çıkmasının bile hoş karşılanmadığı bu dönemde Müslüman kız çocuklarının sahneye çıkarılması, ilk defa bir peygamberin canlı olarak temsil edilmesi ve İsrail’in müjdecisi olan semitik unsurların oyunda sürekli vurgulanması halkı rahatsız etmiştir.⁷ *Kenan Çobanları*’nı ilk seyredenlerden şair Süleyman Nazif, operayı nasıl bulduğunu soranlara “Rum Patriğini teravih namazı kılıyor sandım...” demiştir.⁸ Oyun, iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerini de rahatsız eder. Yahya Kemal, bu sırada Maarif Nazırı Şükrü Bey ile kavga eden Halide Edip’in, o dönemde Merkez-i Umumi’den ve hükümetten soğuk bir muamele gördüğünü söyler. Halide Edip’in Türk Ocağı’nda isyanlar sırasında öldürülen Ermeniler lehinde konferans vermesi ve *Kitab-ı Mukaddes*’ten Kıssa-i Yusuf’u *Kenan Çobanları* adı ile sahnelemesi Merkez-i Umumi’nin kendisini karıştırıcı ve propagandacı bir unsur telakki etmesine yol açar. Çünkü bu oyun, piyesi görmeye gelen devlet ricalinin üzerinde fena bir Yahudi tesiri bırakır. Bu olaylardan sonra hükümet, Halide Edip’in Amerikalılar ve Ermenilerle yakın dostluğundan şüphelenir ve bir sivil memur tarafından takip ettirir.⁹

İttihat ve Terakki hükümetinin muhalefetine ve halkın tepkisine rağmen eser, 1917’de Beyrut’ta daha sonra da pek çok kez Suriye’de kız mektebinin öğrencileri tarafından mektep

---

And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara 1971, s.270.

⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim yay., İstanbul 1990, s.244

⁷ Halide Edip de sahneye peygamber çıkarmanın bir hayli kınandığını söyler. Hicran Göze, *Zor Yılların Zor Kadını Halide Edip Adıvar*, Boğaziçi yay., İstanbul 2003, s.65.

⁸ Yahya Kemal Taştan, “Teganni’den Irlamak’a Musikinin Serencamı”, Köprü Dergisi, 7 Nisan 2007, Cumartesi, (<http://www.hicrandergisi.com/Version6/content/view/356/1/>)

⁹ Yusuf Akçura, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yazılmaya gittiği gün, tahlif edileceği sırada Osmanlılığa ve Kuran’a inanmadığını, binaanaleyh o tarzda yemin edemeyeceğini beyan ettiği için dışarı çıkarılmış ve cemiyetin gazabına, tehdidine ve takibine uğramıştı. Mehmet Emin Bey de Ermeniler lehinde iltimasları, kabak tadı veren inşâdları yüzünden itibardan düşmüştü. Yahya Kemal Beyatlı, a.g.e., s.34-37.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

müsamerelerinde sahneye konmuştur.¹⁰ Halide Edip, oyunun Beyrut'ta çok ilgi gördüğünü ve sadece burada 13 kez oynandığını, birkaç gün içinde Beyrut'tan ayrılacakları için Vedi Sabra'nın günde 2-3 defa oyunu sergilediğini ve mektebin seyircilerle dolup boşaldığını söyler.¹¹ O günlerde küçük bir çocuk olan ve Cemal Paşa'nın isteğiyle Alman Mektebi'nden alınarak Halide Edip'in mektebine verilen Münevver Ayaşlı ise *Kenan Çobanları* operasının bölgedeki sivil ve askerî bürokrasi ile mülkî ve mahallî erkân üzerinde kuvvetli bir semitizm ve İsrail propagandası tesiri uyandırdığını söyler:

“Vedi Sabra'yı ayrıca çok iyi tanyordum, zira kendisinden hususi piyano dersi alıyordum. Operanın ismi Kenan Çobanları” biz bu operayı sahneye koyduk ve valiler, kumandanlar, polis müdürleri huzurunda oynadık. Bu *Kenan Çobanları* operası benim içimi çok burkmuştu ve acı acı düşündürmüştü. Zira bu temsil, memleketin mukadderatını ellerinde tutan kimselerin önünde fütursuzca ve küstahça oynanıyordu. Bu temsil İsrail'in bir habercisi bir müjdecisi idi... Allah hiçbir milleti, kaba saba, kültürsüz, idraksiz, cahil idarecilerin eline koymasın, zira izmihlal muhakkak... Avanak avanak hepsi bu operayı seyrettiler. Hiçbirinin aklından bir şüphe bile geçmedi. İdarecisi olsun, kumandanı olsun, aydını olsun hiçbirisi Halide Edip Hanıma nezaketle olsun şöyle bir soramadılar: Hanımefendi, niçin başka bir mevzu değil de Tevrat'tan alınma bir mevzu seçtiniz? Siz yüklenmiş olduğunuz bir vazifenin tam aksi istikamette bir yol, bir gidiş tuttunuz ve İsrail propagandası yapıyorsunuz. İşte gafiller, ahmaklar, korkaklar, küçücük bir kadından bu kadar bir soruyu bile soramadılar.”¹²

1918 yılında Robert Kolej'de de temsil edilen oyunun sahnelenebilmesi için uzun bir hazırlık dönemi geçirilir. *Temaşa* dergisi 15 Ağustos 1334/1918'de *Kenan Çobanları* operasının tesadüfün icraatına terk olunarak temsil edilmeyeceğini ve eserin en güzel şekilde temsil edilebilmesi için bir heyet teşkil edildiğini haber verir. Heyetin başında Halide Edip Hanım, heyetin içinde ise resim ve musikide selahiyetdar bir isim olan Celal Esat (Arseven), şair Falih Rıfkı ve sahne, dekor, ışık düzenini ayarlayan Ertuğrul Muhsin Bey

¹⁰ Oyun, Beyrut'ta Sabra Basımevinde kitap olarak basılmıştır. Eserin ikinci baskısı 1334 (1918)'de Orhaniye Basımevinde gerçekleşir. Halide Edip Adıvar, *Kenan Çobanları – Maske ve Ruh*, Atlas Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1968,s.10-13.

¹¹ Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1963, s.246

¹² Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim.. Gördüklerim... Bildiklerim...*, Boğaziçi yay., İstanbul 1990, s.81-82.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

vardır.¹³ Teşrinisani 1918'de Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın himayesinde Robert Kolej'in konser salonunda Bahriye Amele Tasarruf Sandığı yararına sahnelenen¹⁴ temsilde Mme. Martin de Bongfosga, Hâmit Bey ve Argiri Efendi gibi oyuncular rol almışlardır.¹⁵

Kenan Çobanları, II. Meşrutiyet döneminin de tesiriyle Halide Edip'in feminist ve semitik düşüncelerinin tiyatroya aksidir. Halide Edip'in feminist düşünceleri kendi hayat tecrübesinden, aldığı modern batılı eğitimden, Amerikan Koleji'ndeki feminist hocalarından özellikle Marry Milles Patrick'ten, İngiliz filozof Bertrand Russell'dan ve o yıllarda bütün dünyada hızla yayılmaya başlayan feminist hareketlerden kaynaklanır. Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'da gelişen feminist düşünceler öncelikle yabancı okullarda okuyan ve tahsil için yurt dışına giden öğrenciler üzerinde etkili olur. Daha sonra feminizmle ilgili basında çıkan haberler, salt bu konuyu ele alan telif ve tercüme eserler ve batılı roman, hikâye ve tiyatrolar sayesinde feminizm artık II. Meşrutiyet yıllarında açıktan açığa savunulan bir ideoloji haline gelir. Halide Edip, bu yıllarda Amerikan Koleji'nde modern batılı bir eğitim almış Türkçülük idealine sahip feminist bir yazar olarak karşımıza çıkar. Kadınların eğitimine önem vermesi, ilk kadın cemiyeti Teali-i Nisvân'ın kurucusu olması, kadınların çalışma hayatına atılmasını istemesi, poligamiye ve erken yaşta evliliğe karşı çıkması onun feminizminin temel argümanlarıdır. Halide Edip'e göre ideal kadın, modern batılı eğitim almış, gelenek ve dinin kadını kısıtlayan her türlü kayıtlarından kurtulmuş, hayatın her sahasında erkeğin arkadaşı olan, Batılı devletlerin kadına verdiği bütün haklardan istifade eden kadındır.

Halide Edip'in pek çok eserinde olduğu gibi *Kenan Çobanları* operasında da feminist düşüncelere rastlanır. Mesela Yusuf kıssasının kız/kadın şahısları çok azken piyeste kız öğrencilere büyük yer verilir, hatta piyes kızlara oynatılır. Bu, yazarın feminist

¹³ *Temaşa* dergisi dekorların bir kısmının Celal Esat Bey tarafından Viyana'da yaptırılacağını, on gün sonra provalara başlanacağını ve teşrinievvelde oynanacağını haber verir. ..., *Temaşa Şuûnu: Kenan Çobanları*, *Temaşa*, nr.6 15 Ağustos 1334/1918 Perşembe, s.5 17 Teşrinievvel 1918'deki sayısında oyunun hazırlandığı ve Türk sanat hayatında ilk adım olacak bu eseri seyretmek için herkesin sabırsızlıkla *temaşa* gününü beklediği duyurulur. ..., *Temaşa Şuûnu*, *Temaşa*, nr.10 17 Teşrinievvel 1334/1918 Perşembe, s.12.

¹⁴ Refik Ahmet Sevengil, a.g.e., s.275.

¹⁵ İnci Enginün ve Baha Dürder, *Kenan Çobanları'nın 1918'de İstanbul'da oynandığına dair kesin bir bilgi olmadığını söylerler. Halide Edip Adıvar, Kenan Çobanları-Maske ve Ruh*, s.10; İnci Enginün, a.g.e., s.433; Metin And, a.g.e., s.270.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

düşüncelerinin ve kadını önplana çıkarma arzusunun bir tezahürüdür. Müslüman Türk kadınının ilk defa 1920 yılında sahneye çıktığı ve büyük tepkilerle karşılaştığı düşünüldüğünde Halide Edip'in daha 1916 yılında nasıl büyük devrimci bir adım attığı anlaşılır.¹⁶ Oyunda erkekler, kadınların aşk esiri olarak gösterilir. Hz. Yakup, Rahle'nin esiriyken Raobin de çöl kadınlarının esiridir. Eserde, Zeliha'nın Yusuf'la olan macerasına hemen hiç değinilmez. Halbuki bütün kaynaklar, Zeliha'nın Yusuf'a delice âşık olduğunu ve Yusuf'un aşkının esiri olduğunu söyler. Bir kadın olarak Zeliha'nın şehvetinin esiri olması, Mısır azizinin karısı iken şehirde herkesin diline düşmesi, hatta Mısır sosyetesinin hanımlarının onu kınaması, yalancılığı gibi hususlara Halide Edip hiç değinmez. Yusuf'un karısı olarak gösterilen Asenat'a ise oyunda büyük bir yer ayrılır. Yusuf devamlı Asenat'la konuşur ve devlet meselelerinde bile onunla fikir alışverişinde bulunur. Halbuki hem İslamî kaynaklarda hem de *Kitab-ı Mukaddes*'te Asenat'tan çok fazla bahsedilmez. Eserde ele alınan diğer bir mesele de poligamidir. Halide Edip, muasırı olan diğer feministler gibi poligamiye (çokeşlilik/taaddüd-i zevcât) şiddetle karşı çıkar ve eserlerinde sık sık bu konuyu dile getirir. Babası Mehmet Edip Beyin, ikinci bir evlilik yapması, genç yaşta âşık olarak evlendiği ilk kocası Salih Zeki'nin de Halide Edip'in üzerine ikinci bir kadınla evlenmesi yazarın poligamiye şiddetle karşı çıkmasına neden olan faktörlerdir. Eserde de poligami, peygamber çocuklarını ve eşlerini bedbaht eden bir âdet olarak gösterilir.¹⁷ Yusuf'un kardeşlerinin peygamber olan babalarıyla değil de anneleriyle övünmeleri de hem feminist hem de Yahudiler de nesil anneden devam ettiği için semitik bir tavrı gösterir.¹⁸

Halide Edip'in roman, hikâye ve tiyatrolarında semitik-Tevratî unsurların en fazla kullanıldığı eser *Kenan Çobanları*'dır. Bunda yazarın Yahudi kökenli bir aileye mensup olmasının da etkisi olabilir. Halide Edip'in babası Selanikli Mehmet Edip Efendi'nin Yahudi dönmesi olduğuna dair çok yaygın bir kanaat vardır. Özbekler Tekkesi'nin son şeyhi Necmeddin Özbekkazgan, Necmeddin Sadak, Yusuf Akçura, Refet Paşa, Münevver Ayaşlı ve Necip Fazıl Kısakürek

¹⁶ İlk defa 1920 tarihinde Afife Hanım "Jale" takma adıyla Kadıköy'de Apollon Tiyatrosu'nda sahneye çıkar. Ancak "Tatlı Sır" ve "Odalık" oyunlarında polis baskını ile karşılaşır. Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını(1839-1923)*, s.97.

¹⁷ İnci Enginün, a.g.e., s.434.

¹⁸ Sem'un, kardeşlerine "Biz Lea'nın oğulları, bizler cariyeye çocukları değiliz. Biz ilk kadının, Yehova'nın gözünde değer ve iyilik bulan kadının evlatlarıyız..." Halide Edip Adıvar, *Kenan Çobanları-Maske ve Ruh*, s.21.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

bu kanaati doğrularlar.¹⁹ Halide Edip'in Türkçü-Turancı fikirlere sahip olması, Ziya Gökalp'in yakın dostu olması, Türk Ocakları üyesi olması hatta Türkçülüğün ilk romanını (Yeni Turan) yazması onun Yahudi asıllı olmasını engellemez bilakis ilk Türkçülerin pek çoğunun Yahudi asıllı, Selanik dönmesi ya da Mason localarına kayıtlı insanlar oldukları bilinmektedir. *Kenan Çobanları*'nın yazılıp oynandığı II. Meşrutiyet yılları Yahudilerin, Yahudi dönmelerinin ve masonların basın, iş ve siyaset dünyasında etkin rol oynamaya başladıkları bir dönemdir. Selanik mebusu Emanuel Karasu, İzmir mebusu ve İttihat Terakki gazetesi yazarı Nissim Mazliyah, Nissim Russo, gazeteci Avram Galanti, emniyet amiri Samuel Efendi (İzisel), Maliye Nazırı Cavit Bey, Moiz Kohen (Munis Tekin Alp), Ahmet Emin Yalman ve jinekolog doktor Jean Miclesco bunlardan sadece birkaçıdır.

Kenan Çobanları, diğer hiçbir dinî kaynağa bakılmaksızın tamamen Tevratî bir zihniyetle kaleme alınmış bir eserdir. Halbuki Fars ve Türk-İslam edebiyatlarında salt İslamî kaynaklardan istifade edilerek kaleme alınmış *Kıssa-i Yusuf ve Yusuf u Züleyha* namıyla maruf pek geniş bir edebî eser bolluğu vardır. Firdevsi'nin *Yusuf u Züleyha*'sı, 12. yy sonu ve 13. yy başında Harezmi bölgesinde yaşayan Şair Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, 13. yyda yazılan ve edebiyatımızın ilk aşk mesnevisi sayılan Şeyyat Hamza'nın *Yusuf u Züleyha*'sı, Sulu Fakih'in *Yusuf u Züleyha*'sı, Erzurumlu Darir'in *Kıssa-i Yusuf*'u, Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdi'nin *Yusuf u Züleyha*'sı ve Taşlıcalı Yahya Beyin *Yusuf u Züleyha*'sı bunlardan sadece bir

¹⁹ Necmeddin Özbekkazan, 8-10 yaşlarında bir çocukken Edip Bey, Rıza Tevfik, Vildan Hoca, Salih Zeki ve babasının tekkede toplandıklarını ve Vildan Hoca'nın Edip Bey'e "yine Yahudi damarın tutmasın" diyerek takıldığını hatırlar. İnci Enginün, a.g.e., s.33-34. Halide Edip'in yakın dostu, manda taraftarı ve Yunus Nadi, Ahmet Emin, Dr. Celal Muhtar, Velit Ebüzziya, Ali Kemal ve Halide Edip'le birlikte ABD Başkanı Wilson'a bir mektup yazıp Amerikan mandasını isteyen Necmeddin Sadak, 7 Aralık 1932'de *Akşam* gazetesinde Armstrong'a verdiği cevapta "Mustafa Kemal, Yahudi bir babanın kızı olan Halide Hanım'dan asla hoşlanmamıştır" diyerek onun Yahudi kökenine işaret eder. Sadı Borak (Derl.), *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, Kaynak yay., İstanbul, Kasım 1998, s.61. Yusuf Akçura da bir keresinde Halide Edip'in kendisine âşık olduğunu ve kendisinin de onu sevdiğini fakat babasının soyu yüzünden evlenemediğini söyler. Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken...*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984, s.164-165. Atatürk'ün ölümünden sonra yurda dönen Adnan Adıvar'ın bir ilim adamı kisvesinde dinler hakkında yazdığı eserleri inceleyen Refet Paşa: "Biz Halide Hanım'ı Müslüman ettik zannediyorduk, meğer Halide Hanım Adnan Bey'i Yahudi etmiş." der. Münevver Ayaşlı da *Kenan Çobanları* operasını izledikten sonra Halide Edip'in gerçek benliğini saklayamadığını ve İsrail propagandası yaptığını söyler. Münevver Ayaşlı, a.g.e., s.86, 82. Celal Bayar, Necip Fazıl'la yaptığı bir konuşmada gençliğinde İttihat ve Terakki'ye mensup olduğunu ve meşhur dönmelerden Halide Edip'in babası Edip Beyin kendisine mason olmayı teklif ettiğini söyler. Necip Fazıl, *Benim Gözümde Menderes*, Büyük Doğu yay., 2. Basım, İstanbul 1986, s.251-252.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kaçıdır. Türk edebiyatı Tanzimat'tan sonra giderek İslamî kaynaklardan uzaklaşır ve Batı, özellikle Fransız tesiri altına girer. Bunda pek çok unsur etkili olur. Edebî eserlerdeki yabancı tesirlerin en önemli sebeplerinden biri de 19. ve 20. Yüzyıl Türk yazarlarının aldıkları modern batılı eğitimidir. Tanzimat'tan sonra yetişen Türk aydınının çoğu tahsilini Türkiye'deki İngiliz, Amerikan, Alman ve Fransız kolejlerinde ya da Avrupa'da yapmışlardır. Amerikan Koleji Mezunu Halide Edip'in *Kitab-ı Mukaddes*'in tesirinde *Kenan Çobanları*'nı yazması ya da Fransız Frerés Mektebi mezunu Yakup Kadri'nin *Tevrat*'ın tesirinde *Sodom ve Gomore*'yi yazması yazarların aldıkları eğitimin ne kadar tesirinde olduklarını gösterir.²⁰ Bunun, dönemin aydınlarının mistik ve mitolojik kaynaklara ilgi duymasıyla açıklanması sadece bu yazarları savunma ya da temize çıkarma gayretinden başka bir şey değildir. Zira Türk ve İslam tarihlerinde mistisizm ve sufizm çok daha zengin bir kaynak olarak işlenir ve batıların bile dikkatini çeker. Her iki yazarın da millî ve dinî hayata çok uzak ve yabancı bir kaynaktan istifade etmeleri onların menşe ya da beslenme kaynaklarının farklılığına işaret eder.

Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Yusuf kıssası ile Kuran'da anlatılan kıssa genel çerçeve olarak birbirine benzemesine rağmen ayrıntılarda pek çok farklılıklar görülür. İslamî kaynaklar akla, mantığa ve tarihî gerçeklere daha uygundur. Hristiyan ve Yahudi kaynaklarındaki Yusuf portresi ile İslamî kaynaklardaki Yusuf portresini ilmi, objektif ve tarihi gerçeklere uygun bir şekilde karşılaştırmak bu makalenin sınırlarını aşacağı düşüncesiyle onu ilahiyatçılara bırakıyor²¹ ve konunun anlaşılabilmesi için *Kitab-ı*

²⁰ Halide Edip, Ruşen Eşref'le yaptığı bir mülakatta Shakespeare'in ve İncil'in kendisine çok tesir ettiğini ve her ikisini de hayranlıkla okuduğunu söyler. "Simâ olarak bende en çok tesir yapan Shakespeare ve İngilizce İncil'dir. Shakespeare'le İncil, bana daima arkadaş oldular. Bunları, müzmin bir halde sever, beraber bulundurur ve okurum." Ruşen Eşref, "Halide Edip Hanım" *Diyorlar ki*, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1334, s.178. Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore* romanı da Tevrat esas alınarak yazılmıştır ve romandaki bölümler Tevrat'tan alıntılarla başlar. Hasan Âli Yücel, "Rousseau ve Voltaire'lerin adını bile söyletmeyen bu mutaassıp Hristiyan öğretim muhitinde dindar Fransız ediplerinin ruhanî havasının Yakup'un varlığındaki mistik tarafları uyandırdığından ve ona geniş bir duygu sahası açtığından şüphe edilemez." der. Hasan Âli Yücel, *Edebiyat Tarihimizden*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, c.1, s.19

²¹ *Kitab-ı Mukaddes*'te Hz. Yakup'un oğullarından Ruben'in, babasının cariyesi Bilha ile yattığı, Hz. Yusuf'un rüyasını kardeşlerine anlattığı, Hz. Yakup'un oğlunun başına gelenlerden dolayı isyan edip yakasını paçasını yırttığı, Hz. Yusuf'un zindanda 2 yıl kaldığı, Hz. Yusuf'un fal baktığı ve Potifar'ın kızı Asenat ile evlendiği gibi İslamî kaynaklarla tamamen çelişen bir sürü farklı bilgiler vardır ki bunların mukayeseli dinler tarihi açısından incelenmesi gerekir. Ebu'l-A'lâ Mevdudî'nin *Tefhim'ül Kur'an*, adlı eserinde *Kitab-ı Mukaddes*'le karşılaştırmalar çok geniş yer

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Mukaddes'te Yakup ve Yusuf'un hikâyesinin nasıl anlatıldığını kısaca özetliyoruz: İsak'ın, oğlu Yakup'u mübarek kılması ve kardeşi Esav'ı (Ays) ona boyun eğdirmesi üzerine Esav, kardeşini öldürmeyi düşünür. Bunu duyan anneleri Rebeka (Refaka), küçük oğlu Yakup'a Laban'ın (Leban) yanına Harran'a gitmesini söyler. Laban, Rebeka'nın kardeşi Yakup'un da dayısıdır. Laban'ın Lea (Leyya) ve Rahel (Râhil) adında iki kızı vardır. Yakup, küçük kız Rahel'le evlenmek karşılığında 7 yıl Laban'a hizmet eder. 7 yıl sonra Laban, büyük kız dururken küçüğünü evlendirmek âdet olmadığı için Rahel yerine Lea'yı Yakup'a verir. Yakup buna itiraz edince Laban 7 sene daha çalışırsa Rahel'i de vereceğini söyler ve 7 sene çalıştıktan sonra Rahel'i de alır.²² Yakup'un Bilha ve Zilpa isminde 2 de cariyesi vardır.²³ Yakup'un bu 4 kadından 12 oğlu olur.²⁴ Yasef ve Benyamin Yakup'un çok sevdiği ve ilk zamanlar çocuğu olmayan eşi Rahel'den olmuştur. Kardeşleri babalarının Yusuf'a olan sevgisini kıskanırlar. Yusuf da bu sevgiyi sömürür, zaman zaman babasına kardeşlerini çekiştirir ve müzevirlik yapar. Yusuf'un gördüğü rüya ile kendilerinin üzerinde hükümran olacağını anlayan kardeşleri büyük bir kin ve adavetle Yusuf'u öldürmeyi planlarlar. Bir gün kırdı onu bir kuyuya atarlar, daha sonra da Mısır'a giden İsmailî bir kervana 20 gümüşe satarlar. Yusuf'un gömleğini bir keçi kanına bulayıp babalarına Yusuf'u bir canavarın yediğini söylerler. Kervan, Yusuf'u Mısır'da Firavun'un muhafız komutanı Potifar'a (Kıtfir) satar. Potifar'ın karısı

tutar. Ayrıntılı bilgi için bu eserle birlikte M. Asım Köksal'ın *Peygamberler Tarihi* (2 cilt) adlı kitabına ve diğer tefsir kitaplarına bakılabilir.

²² O zamanın şeriatına göre bir erkek aynı anda 2 kız kardeşle evlenebiliyordu. Bu uygulama ilk defa Hz. Musa döneminde yasaklanmıştır.

²³ Yakup'la evlenen Rahel'in 7 yıl çocuğu olmayınca Rahel kocasına Bilha adında bir cariye hediye etmiş ve Yakup'un Bilha'dan Dan (Hükmetti) ve Neftali (Güreşim) adlı çocukları olmuştur. Lea da çocuk doğurmaktan kesilince neslinin devam etmesi için kocasına Zilba adlı bir cariye hediye etmiş ve Yakup'un Zilpa'dan Gad (Uğur) ve Aşer (Mutlu) adlı çocukları olmuştur. İslamî kaynaklar, Laban'ın kızlarını Yakup'a verirken onlarla birlikte çeyiz olarak birer de cariye verdiğini söylerler. *Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 2001, s.37; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993, c.1, s.264.

²⁴ 12 rakamında pek çok sır vardır. Hz. Yakup'un 12 oğlu vardır. Hz. Yusuf, zindanda 12 sene kalır. Burçlar ve aylar da 12'dir. Hz. Yusuf, Zeliha ile macerasından sonra 5 yıl hapse mahkum edilir. Firavun'un şerbetçisi hapisten çıkacağı zaman Hz. Yusuf zindandan kurtulmak için ona: "Efendinin yanında beni an" der. ("Ezkürni inde rabbik" cümlesindeki Arapça harflerin sayısı da 12dir.) Şeytan ona anmayı unutturunca Hz. Yusuf 7 sene daha zindanda kalır. Müfessirlerin pek çoğu Hz. Yusuf gibi büyük bir peygamberin Allah'tan başkasından yardım istemesinin kendisinin 7 sene daha fazladan zindanda kalmasına sebep olduğunu söylerler. Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Nâşiri Mürşid Çantay, c.1, İstanbul 1992, s.353.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Yusuf'a âşık olur ve onunla yatmak ister,²⁵ Yusuf onu reddedince kadın, Yusuf'a iftira atar ve onu zindana attırır. Yusuf, zindanda ahlaki, mürüvveti ve tabir ettiği rüyaların gerçekleşmesiyle dikkatleri çeker. Firavun'un gördüğü bir rüyayı tabir edince Firavun onu hapisten çıkarır, Mısır'ın idaresini ona verir ve Potifar'ın kızı Asenat ile evlendirir. Kıtık yılları başlayınca Yusuf'un kardeşleri Kenan diyarından Mısır'a gelirler ve Yusuf'tan yardım isterler. Yusuf da onlara iyilik ve cömertlikle muamele eder, kardeşlerine kendisinin Yusuf olduğunu söyler, babasına kavuşur ve kıtıktan kıvranan Yakup oğullarını Mısır'a yerleştirir.²⁶

Halide Edip, *Kenan Çobanları*'nın sadece mevzuunu *Kitab-ı Mukaddes*'ten almakla yetinmemiş piyesin Türk Ocağı'nda oynanacağı sırada halkın anlayabilmesi için perde açılmadan önce Tevrat'tan kıssa ile alakalı bazı parçalar prolog olarak da okutmuştur. *Kenan Çobanları* piyesinin sadece prolog bölümü değil, bütün bölümleri Tevrat'tan alınmıştır. Oyunda geçen bütün yer isimleri ve tarihî şahsiyetler Tevratî isimleriyle anılırlar. Aynen *Kitab-ı Mukaddes*'teki gibi Hz. Yakup, bazen Yakup bazen de İsrail ismiyle anılır. Eserde Yusuf'un İbraniler olarak tesmiye edilen kardeşlerine olumlu bir bakış açısı vardır. İbrani propagandasının yapıldığı eserde bu 10 kardeşin olumsuz özellikleri adeta görmezden gelinir. Mesela babaları Yakup'a "Yusuf'u kurt yedi" diyerek nasıl yalan söylediklerine ya da Yusuf'a yaptığı haksızlıklara hiç değinilmez. Ayrıca Yusuf'un Filistin'deki Kenan illerine özlem duymasıyla Yahudilerin Filistin ve Kudüs'e ilgi duymaları arasında da çok yakın ilişkiler vardır. Halide Edip'in operada Yusuf'a söylediği "Bu büyük ülkeyi elimin altında sizin dölünüz, gücünüz için tutuyorum.. Ta ki Mısır, Yahova'nın seçtiği İsrail kavminin ola.." (s.26) sözleri Yahudilerin arz-ı mevut hayallerini gerçekleştirmeye matuf emellerini gösterir. Piyesin pek çok yerinde Yahudilerin seçilmiş bir kavim olduğu vurgulanır. Mesela Raobin "Babamız ünlü bir adamdır. Tanrımızın seçtiği bir kavmin başıdır. Biz hep onun evlatlarıyız." (s.26) sözleri ya da Yusuf'un "Tanrımızın seçtiği İsrail oğulları en büyük en Tanrısal günü bugün yaşayacak" (s.31) sözleri dünya milletlerine ve diğer dinlerin salıklarına tepeden bakan seçkinci ve elitist bir Yahudi zihniyetini yansıtır.

Kenan Çobanları, Müslüman bir ülkede yazılmasına, Müslüman çocuklarına oynatılmasına ve Müslüman bir topluluğa hitap etmesine karşın İslamî bilgilerin tamamen aksine kutsalı tahfif

²⁵ İslamî kaynaklarda Zeliha ya da Züleyha olarak geçen bu kadına Yahudiler Rail derler.

²⁶ Bab 37- 47., *Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)*, s.39-50.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

eden, peygamberi oldukça beşerleştiren hatta sıradan insanlar seviyesine düşüren bir zihniyete sahiptir. Operada Yusuf, karısı Asenat'ın dansözlerini raks ederken izler ve mahzun bir şekilde karısı Asenat'a dans görmeye ve dans etmeğe özlem duyduğunu anlatır. (s.23) Halide Edip'in operada Yusuf'u aşırı derecede sekülerleştirmesi hatta zevk, eğlence düşkünü hedonist bir mizaca sahip olarak göstermesi değil sadece İslamî kaynaklarda Hristiyan ve Yahudi kaynaklarında bile rastlanmayacak bir durumdur. Ayrıca ismet sıfatıyla mümeyyiz bir peygamber olan Yusuf, operada aynen *Kitab-ı Mukaddes*'te olduğu gibi kardeşlerini cariyeden oldukları için küçük gören, onların suçlarını babasına yetiştiren, babasını kardeşleri aleyhinde kışkırtan, müzevirlilik yaparak babasının gözüne girmeye çalışan ve babasının sevgisini kötüye kullanan menfaatçi bir tip olarak anlatılır.²⁷

Eserde Hz. Yakup'un çocuklarına karşı hatalı davrandığı, çocukları arasında ayırım yaparak Yusuf'u daha çok sevdiği anlatılır. İnsanlar arasında sevgiyi ve kardeşliği yaymak, huzuru, sükunu ve adaleti tesis etmek için gönderilen Hz. Yakup'un, kendi çocukları arasında adaletsiz davranması büyük bir çelişkidir. Yakup'un Yusuf'a olan sevgisi aşk ya da muhabbet değil, "Rahim" isminin bir tecellisi olan şefkattir. Zira Yusuf ve Bünyamin aynı annedendi ve anneleri Rahle, Bünyamin'i doğururken vefat etmişti. Yakup'un onlara olan şefkat ve sevgisi küçük yaşta öksüz kalmalarından, diğer kardeşlerine göre daha küçük olmalarından hayatın tekâlifini üstlenecek güç ve kudretten yoksun olmalarından, doğruluk ve dürüstlükte ağabeylerinden daha üstün olmalarındandı.²⁸ Yakup'un diğer oğullarına ilgisiz kalmasını biraz da oğullarının durumlarında aramak gerekir. *Kuran-ı Kerim*, Hz. Yusuf'un ağabeylerinin kıskanç, gururlu, yalancı, adam öldürmeyi göze alabilen insanlar olarak anlatır²⁹ ki bu değil bir peygamberin her hangi bir insanın bile sevgi duyamayacağı hasletlerdir. Ayrıca şefkat ile aşk arasında pek çok farklılıklar vardır. Şefkat; büyüğün küçüğe, anne babanın evlada, peygamberin ümmetine, Allah'ın kullarına olan sevgisidir ki her türlü garazdan, ivazdan, beklentiden, menfaatten ve mukabeleden uzaktır. Halbuki aşk, bir menfaat, bir ücret ve bir mukabele ister. Peygamberlerin,

²⁷ Halide Edip Adıvar, *Kenan Çobanları-Maske ve Ruh*, s.19.

²⁸ Ahmet Cevdet Paşa, Hz. Yusuf için "rüşt ve reviyette de akran ve emsaline fâik idi. Yüzünde nur lemean ederdi ve bir büyük zat olacağı yüzünden gözünden belli olurdu." der. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir yay., İstanbul 1386/1966, c.1, s.21-22; Ebu'l-A'lâ Mevdudi, *Tefhim'ül Kur'an*, İnsan yay., İstanbul 2005, c.2, s.443.

²⁹ Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Yusuf Suresi, İstanbul 1998, s.234-237.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

mecazi mahbublara (kadın, çocuk vb.) aşk derecesinde sevgi beslemesi makam-ı nübüvvetin şanına yakışmaz. Yazarın Hz. Yakup'u adalete riayetden uzak ve hislerinin esiri bir insan olarak göstermesi oldukça zorlama bir yorumdur.

Oyunda, yazar Yusuf'u kardeşlerine karşı gururlu bir insan olarak gösterir. Gurur ve kibir insanı alçaltan ve Allah'tan uzaklaştıran şeytanî bir sıfattır. Allah'ın, gururlu bir insanı peygamber olarak intihap etmesi mümkün değildir. Aslında oyunda anlatılanın aksine Hz. Yusuf değil, "Yusuf ile öz kardeşi babamıza daha sevimli geliyor. Oysa biz daha güçlü bir grubuz"³⁰ diyen kardeşleri gururludur. Hepsi kardeş oldukları halde "Yusuf ve kardeşi" diyerek kardeşimiz dememeleri onları kardeş kabul etmediklerini ve kıskandıklarını gösterir.³¹ Ayrıca Yusuf'un kardeşleri kendilerini İsrail'in soylu evlatları olarak görürler ve Yusuf'tan üstün olduklarını vurgulamak için "Daha dünkü çocuk. Sürünün koçları oğlaklarından mı kaçacak, aslanlar tilki yavruları önünde titreyecekler mi?" (s.21) derler. Hz. Yusuf, güzelliği, ilmi³² (rüya tabirindeki), doğruluğu ve iffetiyle üstün bir zat olmasına karşın hiçbir zaman bunları bir gurur vesilesi olarak görmemiş bilakis mevhibe-i ilahi olarak değerlendirmiştir. Zeliha'nın hilesi neticesinde 12 yıl hapisanede kalan, fakat doğruluğu anlaşıldığında "nefsimi tezkiye etmiyorum, zira rabbimin inayetindekiler hariç nefsi emmare kötülüğü emreder"³³ diyerek kendine pay biçmemesi onun gururlu değil bilakis rabbi karşısında acziyet içinde bir kul olduğunu gösterir. Dünyevi yükselişini Allah'ın inayetine bağlaması, kendisini kuyunun dibinden çıkarıp Mısır'a sultan edenin Allah olduğunu itiraf etmesi, Mısır'da Maliye Nazırı olduğunda kendisini ölüme mahkûm eden kardeşlerine "Bugün sizi kınayacak, serzenişte bulunacak değilim. Ben hakkımı helal ettim Allah (cc) da sizi affetsin. Çünkü o, merhametlilerin en merhametlisidir."³⁴ diyerek müsamahalı davranması, kıtlık zamanında yiyecek almaya gelen kardeşlerine parasız olarak ihşanda bulunması

³⁰ Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Yusuf Suresi:8, İstanbul 1998, s.235

³¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, c.5, s.36.

³² Hz., Yakup, Hz. Yusuf'un rüyasını yorumlarken ona Allah tarafından "tevil'il ehâdis" (hadiselerin yorumu) vehbi bir ilim verileceğini söyler ki bunu sadece rüya tabir etme ilmi olarak anlamamak gerekir. Bu ilmi, rüya tabiri, hadiseleri anlama ve onlara çözüm bulma yeteneği, hikmet ilmi, mukaddes kitapların esrar ve, incelikleri, sünen-i enbiyaya ve kelimat-ı hükemaya ait ilimler, her şeyin hakikatına ulaştıran bir görüş vb. olarak anlamak gerekir. Ebu'l-A'lâ Mevdudi, *Tefhim'ül Kur'an*, İnsan yay., İstanbul 2005, c.2, s.442; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Nâşiri Mürşid Çantay, c.1, İstanbul 1992, s.346.

³³ Suat Yıldırım, a.g.e., s.241

³⁴ Suat Yıldırım, a.g.e., s.245

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ve Mısır'a gelen babasını kendi tahtına oturtması onun gururlu olmadığını gösterir.

SONUÇ

Halide Edip'in *Kenan Çobanları* piyesi teknik ve muhteva bakımından klasik bir opera olmamasına karşın devrin sosyal ve siyasî şartlarının etkisiyle yeni nesillere özellikle de mektep çocuklarına feminist ve semitik düşüncelerin sanat vasıtasıyla aktarılmaya çalışıldığı bir eser olmuştur.³⁵ Eserin, mektep müsamerelerinin kalıplarının dışına çıkamaması ve daha sonraki yıllarda hiç oynanmaması da bunu kanıtlar. *Kenan Çobanları*'nın Türk edebiyatındaki en önemli yeri bir Türk kadın yazarı tarafından yazılmış ilk opera denemesi olması ve ilk defa Müslüman Türk toplumunun asırlardan beri aşınası olduğu İslamî bilgi ve kültür kaynaklarının dışında *Kitab-ı Mukaddes*'ten yararlanılarak bir Hz. Yusuf macerası anlatmasıdır.

KAYNAKÇA

- ..., Temaşa Şuûnu: Kenan Çobanları, *Temaşa*, nr.6 15 Ağustos 1334/1918 Perşembe, s.5
- ..., Temaşa Şuûnu, *Temaşa*, nr.10 17 Teşrinievvel 1334/1918 Perşembe, s.12.
- ..., *Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 2001, 274 s.
- ADIVAR, Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, 472 s.
- ADIVAR, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1963, 247 s.
- AND, Metin, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara 1971, s.270
- AYDA, Adile, *Böyle İdiler Yaşarken...*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984, 279 s.
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., 3. Baskı, İstanbul 1986, 194 s.
- BORAK, Sadi (Derl.), *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, Kaynak yay., İstanbul, Kasım 1998, 125 s.
- ÇANTAY, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Nâşiri Mürşid Çantay, 3 c., İstanbul 1992
- DÜRDER, Baha, "Kenan Çobanları Üzerine", *Türk Dili*, Temmuz 1968, c.18, Sayı:202, 388-392 s.

³⁵ Baha Dürder, *Kenan Çobanları*'nın tarihî kişilerinin birbiriyle ilişkilerinin açıklanmadığını ve manzum olmadığı için bir opera olmadığını söyler. Baha Dürder, "Kenan Çobanları Üzerine", *Türk Dili*, Temmuz 1968, c.18, Sayı:202, s.388.

- ENGİNÜN, İnci, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, MEB yay., İstanbul 1995, 619 s.
- GÖZE, Hicran, *Zor Yılların Zor Kadını Halide Edip Adıvar*, Boğaziçi yay., İstanbul 2003, 242 s.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim yay., İstanbul 1990, 250 s.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Benim Gözümde Menderes*, Büyük Doğu yay., 2. Basım, İstanbul 1986, 522 s.
- KÖKSAL, M. Asım, *Peygamberler Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993, c.1, 335 s.
- KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını(1839-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı yay., 2.Baskı, Ankara 1991, 153 s.
- MEVDUDİ, Ebu'l-A'lâ, *Tefhim'ül Kur'an*, İnsan yay., İstanbul 2005, c.2, 585 s.
- PAŞA, Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir yay., İstanbul 1386/1966, c.1, 722 s.
- SEVENGİL, Refik Ahmet, *Türk Tiyatrosu Tarihi-V: Meşrutiyet Tiyatrosu*, MEB, İstanbul 1968, 345 s.
- TAŞTAN, Yahya Kemal, "Teganni'den Irlamak'a Musikinin Serencamı", *Köprü Dergisi*, 7 Nisan 2007 Cumartesi, <http://www.hicrandergisi.com/Version6/content/view/356/1/>
- (ÜNAYDIN), Ruşen Eşref, *Diyorlar Ki*, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1334, 340 s.
- Y., "Türk Ocağı'nda Kenan Çocukları", *Türk Yurdu*, 24 Mart 1332/6 Nisan 1916, Yıl:4, Sayı: 106, 38-39 s.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, c.5, 565 s.
- YÜCEL, Hasan Âli, *Edebiyat Tarihimizden*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, c.1, 307 s.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*